

Η ΛΥΡΑ ΣΤΟΝ ΕΛΛΑΔΙΚΟ ΧΩΡΟ ΣΤΙΣ ΕΠΟΧΕΣ ΤΟΥ ΧΑΛΚΟΥ ΚΑΙ ΤΟΥ ΣΙΔΗΡΟΥ

Στέλιος Ψαρούδηκς

Εθνομουσικολόγος-Αρχαιομουσικολόγος
Λέκτορας της Αρχαίας Ελληνικής Μουσικής
Τμήμα Μουσικών Σπουδών του Πανεπιστημίου Αθηνών

Σύμφωνα με τις υπάρχουσες μαρτυρίες, οι χοροί των Μινωιτών, των Μυκηναίων και των Κυπρίων της χαλκής εποχής, αλλά και των Ελλήνων της γεωμετρικής εποχής, δηλαδή περίπου από το 3000 π.Χ. ως το 700 π.Χ., συνόδευαν τους χορούς τους, τουλάχιστον τους λατρευτικούς, με λύρα¹. Εκτός από την λύρα, στην περίοδο που εξετάζουμε, συναντούμε ακόμη ένα ειδός τυμπάνου και διπλό αυλό, σε πήλινα ομοιώματα κύκλων χορών της γεωμετρικής Κύπρου², και διπλό αυλό, μόνο του ή συνδυασμό με λύρα, σε παραστάσεις χορού της γεωμετρικής εποχής από διάφορα μέρη του τότε ελληνικού χώρου³. Η λύρα, όμως, κυριαρχεί ως όργανο συνοδευτικό του χορού στις μαρτυρίες μας. Στο παρόν άρθρο θα εστιάσουμε το ενδιαφέρον μας αποκλειστικά σ' αυτήν, λόγω της εξέχουσας σημασίας της, αλλά και λόγω των οργανολογικών ζητημάτων που προκύπτουν από την εξέταση των σχετικών μαρτυριών.

Οι μαρτυρίες που διαθέτουμε για την λύρα της περιόδου που εξετάζουμε (βλ. στο τέλος του άρθρου, Επιλογή μαρτυριών) είναι αποκλειστικά εικαστικές (αγγειογραφίες, τοιχογραφίες, ανάγλυφα, αγαλμάτια, ελάσματα, σφραγίδες), δηλαδή, καλλιτεχνικές απεικονίσεις του οργάνου. Ωπάθα γίνει φανερό, το εικαστικό ύφος της εποχής δεν επιτρέπει την ασφαλή, άμεση εξάγωνη συμπερασμάτων εκ μέρους μας. Είτε από καλλιτεχνική αδεξιότητα, είτε «ποιητική αδειά» του καλλιτέχνη, η πραγματικότητα συχνά απλοποιείται ή παραλλάσσεται ή διαστρεβλώνεται από τους δημιουργούς, κάνοντας την «ανάνωση» των εικόνων, και από οργανολογικής πλευράς, δύσκολη⁴.

Στην οργανολογία, οι μόνες αξιόπιστες μαρτυρίες είναι τα πρώτα όργανα που έχονται στο φως με τις ανασκαφές. Δυστυχώς, από την περίοδο που μας ενδιαφέρει πρωτότυ-

πα όργανα δεν διαθέτουμε: οι υποτιθέμενες μυκηναϊκές διακοσμητικές ελεφαντοστένες πλάκες λυρών από τις Μυκήνες (ΜΥΚ 7) και το Μενίδι (ΜΥΚ 8) δεν προσέρχονται αρωγοί στο έργο μας⁵, ωτε τα υποτιθέμενα μέλη μινωικής αλαβάστρων της λύρας από την Κνωσό (ΜΙΝ 8)⁶. Επίστε, είναι αμφίβολο αν τα διάτρητα θράυσματα κελύφους χελώνας από την Μήλο είναι τμήματα του αντηξείου χελώνας (Reitsema 1985)⁷. Οι μόνες γραπτές αναφορές στην λύρα που διαθέτουμε είναι (όψιμες γεωμετρικές) ομηρικές, οι οποίες όμως δεν βοηθούν στην διαλεύκανση μορφολογικών ζητημάτων (η μόνη σχετική με την μορφή του οργάνου λέξη που απαντούμε είναι γλαφύρος = κοιλος). Παντως, αξίζει να αναφερθεί ότι η λέξη λύρα παράγει από τα μυκηναϊκά χρόνια (περιέργως απουσιάζει παντελός από τα ομηρικά έπη, όπου για την λύρα χρησιμοποιούνται οι λέξεις φόρμιγξ και κίθαρις): απαντά στην μορφή

1. Γραπτός λυριστής σε τοιχογραφίην επάνω σε πετάλια από την Αγία Τρίδα (MIN 4). Ηράκλειο, Αρχαιολογικό Μουσείο, αρ. 396.

2. Γραπτός λυριστής σε πετάλια από το Καλάμι Χανίων (MIN 6). Χανιά, Αρχαιολογικό Μουσείο, αρ. 2308.

ru-ra-ta-e (λυρισταί), σε θηβαϊκή πινακίδα της Γραμμικής Β, του 1200 π.Χ. περίπου (ΜΥΚ 3).

Στον χώρο του χαλκού Αιγαίου συναντούμε την λύρα για πρώτη φορά στην μινωική (2800-1050 π.Χ.) εικονογραφία⁹. Το μινωικό *Instrumentarium* περιλαμβάνει πνευστά (τρίτωνες, διπλό έλυμό αυλό), κρουστά (σείστρο, κύμβαλα ενδέ-

χομένως στα μετανακτορικά χρόνια), νυκτά έγχορδη (λύρα πεταλειδής ενδέχομένως, λύρα οκτάσημη, λύρα «θρακική», άρπα κυκλαδική και άρπα «σαμβύκη» – τα δύο τελευταία με πολλές επιφυλάξεις). Μαρτυρούνται το τραγούδι και ο χορός, έχουν διανακλαυθεί και χώροι στους οποίους γίνονται μουσικοχορευτικές εκδηλώσεις (π.χ. «θέατρα» Κνωσού, Φαιστού και χοροστάσια Κνωσού)¹⁰. Σε μόνον δύο από τις πολιμαριθμένες σχετικά παραστάσεις χορού εικονίζονται μουσικά όργανα¹¹.

Στη μια παράσταση (MIN 1, βλ. παραπάνω, στο άρθρο της Στέλλας Μανδαλάκη) «Ο χορός στη μινωική Κρήτη», την εικόνα 3, σ. 17 του περιοδικού εικονίζεται γυναικεία μορφή που κρατά τον απικείμενο, το οποίο, κατά μία τουλάχιστον ερμηνεία (Aign 1963: 41), είναι πεταλειδής λύρα. Η γυναικίς λέγεται ότι χρειεύεται πειρατρέφομη περί κάθετο άξονα (διογκωμένο φουστάνι), πιθανόν κρατά στο δεξιό της χέρι πλήκτρο (αν είναι έται, τότε έχουμε την αρχαιότερη εμφάνιση πλήκτρου στην αιγαιακή εικονογραφία) και ίως τραγούδη (ανοιχτό στόμα). Η λύρα εμφανίζεται τρίχορδη, δεν θα πρέπει μάλις να θεωρησούμε ότι ο μικρός χώρος που διαθέτει ο γύλιπτης θα μπορούσε να περιλάβει πειραστόρες χορδές, αν το οργάνων αυτό είχε στην πραγματικότητα πειραστόρες. Ο γύνος δεν διακρίνεται. Δεύτερη μινωική απεικόνιση της πεταλειδής λύρας δεν διαθέτουμε, συνεπώς δεν μπορεί να γίνει σύγκριση (η οκτάσημη μινωική λύρα είχε, σαφώς, επτά χορδές). Για τον πεταλειδιό τύπο λύρας θα συζητήσουμε εκτενέστερα παρακάτω.

Στην δεύτερη παράσταση χορού με συνοδεία οργάνου (MIN 2) τρεις γυναικείες μορφές με τα χέρια σε έκταση συνοδεύονται από λυρίστρια. Έων η λύρα είναι ασφαλώς δαφορετικού τύπου, παρόλο που το μεγέθος της αποδίδεται μικρό. Οι πτήχεις του οργάνου δεν είναι ίσοι, όπως στην πεταλοειδή, αλλά κεκαμένα. Η λεπτομέρεια αυτή παραπέμπει στην οκτάσχημη μινωική λύρα, αυτήν που εικονίζεται σε δύο τοιχογραφίες (MIN 3 και MIN 4). Στις δύο αυτές απεικονίσεις του, το οργάνο διαβέτει πτήχεις στην μορφή αναδοκιλωμένων λαυρίων υδρόβιων πουλιών¹¹, ενώ στην δεύτερη περίπτωτο το αντηχείο αποδίδεται αμβαθές και το θωτό και διακρίνο-

ειδείς βραχίονες. Ο ζωγράφος επιβιβύει μάλλον να αποδώσει με την τεθλασμένη γραμμή κατά πλάτος των χορδών κάτω από τον ζυγό τα κουρδιτήρια των χορδών (τους μεταγενέστερους δερμάτινους κόλλοπες), μέσω των οποίων, αφενός στρέψινταν στον ζυγό, αφετέρου κουρδίζονταν οι χορδές.

Είναι πολύ πιθανόν η οκτάσχημη λύρα να ήταν σε χρήση ήδη από τα πρώιμα μινωικά χρόνια: το εικονίζομενο σε σφραγίδα αντικείμενο (MIN 7) διαδιέτει πολλά από τα χρακτηριστικά του οργάνου: το μηνοειδές ηχείο (σαφώς, όμως, φηλότερο από εκείνο της σαρκοφάγου), τους οφιοειδείς πτήχεις, τον ζυγό, τον τελαμώνα –όλα στην αναμενόμενη θέση– και ενδεχομένως, και το εξαρτώμενο με κορδόνι πλήκτρο σε θέση, όμως μη αναμενόμενη: δεμένο στον χορδοτόνο και όχι στον αριστερό πτήχυ¹². Οι απεικονίσεις του ηχείου και του χορδοτόνου στις μινωικές παραστάσεις της λύρας πιθανότατα να μην ανταποκρίνονται στην πραγματικότητα: το μεν ηχείο στρέπεται ύψους και αποδίδεται είτε ως λεπτό πέταλο (MIN 1, 4) είτε ως μηνίκος (MIN 7), ο δε χορδοτόνος παρουσιάζεται ως τόξο πάνω από το ύψος του ηχείου (MIN 6). Επειδή τα προβληματικά αυτά χρακτηριστικά (χαμηλό ηχείο, χορδοτόνος πάνω από το ηχείο) δια τα συναντήσαμε πάλι, στις μικηναϊκές και γεωμετρικές παραστάσεις λύρων, θα αναπτυχθεί περαιτέρω το άγημα σε εκείνη την ενότητα.

Από την τηγαινωτικό χώρο της Εποχής του Χαλκού μουσικά ευρήματα διαθέτουμε μόνο από την υστεροελλαδική, μικηναϊκή περίοδο (1575-

3. Γραπτός λυριστής σε θρύλα αγγείου από τη Τίρυνθα (1) (ΜΥ 5). Ναύπλιο, Αρχαιολογικό Μουσείο Ναυπλίου, αρ. 14376.

νται επτά χορδές. Είναι φορητή, ακουμπά στον αριστερό γοφό του εκτελεστή, οι χορδές κρούονται με το δεξερό χέρι (πιθανόν με πλήκτρο, βλ. Maas / McIntosh Snyder 1989: 3), ενώ τα δάχτυλα του αριστερού εκτείνονται πίσω από τις χορδές (το ζήτημα της χειρουργίας του αριστερού χειρού στην λύρα, γενικώς, είναι ακούγει ανοιχτό). Το οργάνο έχει μεγάλο μέγεθος, ο ζυγός ανεβαίνει στο ύψος του κεφαλιού του εκτελεστή, και ως εκ τούτου οι χορδές είναι αρκετά μακριές. Αυτό σημαίνει ότι το τονικό επιπέδο του οργάνου εν γένει θα πρέπει να ήταν σχετικά χαμηλό. Επιπλέον, στην πρώτη τοιχογραφία (MIN 3), οι πτήχεις επιπτεφούνται με λουσόδια και διακρίνεται η τανία που προσδενόταν στον αριστερό πτήχυ του οργάνου και περιέβαλε τον αριστερό βραχίονα του εκτελεστή (ο μεταγενέστερος τελαμών), για να εξασφαλιστεί η ισορροπία του οργάνου σε κάθετο άξονα.

Υπάρχουν ακόμη δύο πιθανότατες απεικονίσεις της οκτάσχημης μινωικής λύρας: α) σε αμφορέα (MIN 5), όπου το σχήμα του οργάνου, κάπως δαφοροποιημένο, χρησιμοποιείται ως επαναλαμβανόμενο μοτίβο στην γραπτή διακόσμηση του αγγείου, και β) σε πυξίδα (MIN 6): σε περιβάλλονταν (κέρατα καθοσιωσεών, διπλοί πελέκεις, πουλιά), μουσικός με ποδήρες ένδυμα εικονίζεται δίπλα σε υπερμεγέθη –σε σχέση με τον μουσικό– επιτάχορδη λύρα, με φηλούς οφι-

4. Ορειχάλκινο αναγλύφιο λυριστή σύμβασης προσέλευσης (ΓΕΩ 1). Ηράκλειο, Αρχαιολογικό Μουσείο, αρ. 2046.

5. Γραπτός λυριστής με χορεύτες σε βραύμα σύγειο από το Ήραίον του Αργούς (ΓΕΩ 8).
Αθήνα, Εθνικό
Αρχαιολογικό Μουσείο.

1050 π.Χ.). Τα όργανα της μυκηναϊκής εικονογραφίας είναι: α) η πεταλοειδής λύρα (ΜΥΚ 1), ανάλογη της (πιθανής) μινωϊκής πεταλειδίους (ΜΙΝ 1) και β) η οκτάσχημη λύρα (ΜΥΚ 2), του τύπου της μινωϊκής σαρκοφάγου (ΜΙΝ 4). Η λέξη *ru-ra-ta-e* (= λυρισταί), που απαντάται στις πινακίδα της Γραμμικής Β (ΜΥΚ 3), πιστοποιεί την ύπαρξη της λέξης «λύρα» για το όργανο, δεν μπορούμε όμως να απορθανθούμε αν ο όρος αναφέρεται και στους δύο τύπους του μυκηναϊκού οργάνου, αυτόν με τους ειδείς πτήχεις (πεταλειδή) και αυτόν με τους οφιοειδείς (οκτάσχημο)¹³.

Κάτι ο ανάλογο προς την υπερμεγέθη λύρα που απεικονίζεται στην μετανακτορική πυξίδων των Χανίων (ΜΙΝ 6) υπάρχει και στην μυκηναϊκή εικονογραφία (ΜΥΚ 4): μουσικός με ποδήρη χτίστα παιζει λύρα πεταλοειδή, με ευθείες πτήχεις, επτά χορδές και τελαμώνια για τα αριστερά χέρι. Ασφαλώς, τα στρογγυλά εξαρτήματα στο σημείο που προσδένονται οι χορδές στον ζυγό απεικονίζουν τα κουρδιστρά (κόλλοπες). Η οκτάσχημη προερχόχη στην βάση του αντηγείου αντιτοιχεί, ενδεχομένως, στον χορδοτόνο, που όμως δεν θα έπρεπε να βρίσκεται κάτω από το αντηγείο αλλά πάνω στο ηχείο¹⁴. Το ηχείο εικονίζεται χαμπλό («πέταλο», ό), όπι κατά πολὺ παπύττει από τους πτήχεις, κάπι του παραπρόμας και στις εικαστικές αποδόσεις των μινωικών λυρών. Παρά τις σημαντικές λεπτομέρειες που απεδώσε στον αγγειογράφο (κόλλοπες, τελαμών, αριθμός χορδών, χορδοτόνος [:]), δεν θα πρέπει μάλλον να δεχθούμε -όπως και στην αντίστοιχη μινωϊκή περίπτωση- ότι υπήρχε τέτοια υπερμεγέθη παραλαγή της πεταλοειδής λύρας. Ισως ο ζωγράφος δίδει έμφαση με αυτόν τον τρόπο στο όργανο, για συμβολικούς λόγους¹⁵. Βέβαια, το έλασμα στην μορφή της επιπρόσδοσης πεταλοειδής λύρας (ΜΥΚ 1), αν και μικρογραφικό στην απόδοση του οργάνου, έχει ύμως διπλάσιο από το μεγίστο πλάτος του (λόγος 8:4), πράγμα που μπορεί να σημαίνει ότι η πεταλοει-

δής λύρα κατασκευαζόταν και σε μεγάλο σχετικά ύμος, σχεδόν σαν την οκτάσχημη, τουλάχιστον στα μυκηναϊκά χρόνια. Βέβαια, πάλι δεν θα μπορούσε να είναι τόσο μεγάλη όσο στην απεικόνιση του Ναυπλίου.

Άλλη μια, ελλιπτική και αυτή, απεικόνιση λύρας (ΜΥΚ 5) παρουσιάζει ένα όργανο φηλόλιγνο, με τεθλασμένους πτήχεις της οκτάσχημης μινωϊκής/μυκηναϊκής λύρας, πλήν όμως δεν κάμπτονται προς τα μέσα προκειμένου να σχηματίσουν το οικείο σχήμα. Θα πρέπει να υποθέσουμε ότι πρόγραμμα υπήρχαν μυκηναϊκές λύρες με τεθλασμένους βραχίονες ή ότι ο ζωγράφος αποδίδει με αυτόν τον «συνοπτικό» τρόπο τους κυρτούς λαιμούς των πουλιών¹⁶. Δεν θα πρέπει, ίσως, να αποκλείσουμε το ενδεχόμενο να υπήρχε μια τέτοια παραλαγή, αν μάλιστα συνεκπλημπούμε τις «μεικτές» μορφές πτήχεων (ευθείες και τεθλασμένοι μαζί) στην πιεζίδα των Χανίων (ΜΙΝ 6) και τον αμφορέα της Καλορίνης (ΚΓΕΩ 1). Ουσα πιθανότερο είναι οι τεθλασμένες να μην ήσαν οδεύνιες αλλά καπύλες, ένα μήκος κυλινδρικού ξύλου, ίσως, κυρτωμένο στην φωτιά¹⁷. Όσο για τις τρεις εικονίζουμες χορδές¹⁸, μάλλον δεν ανταποκρίνονται στην πραγματικότητα, όπου ο αριθμός επιπλέοντα φαίνεται να είναι ο κανόνας. Ασφαλώς, στενότητα χώρου και σχετικός μεγάλο πάχος γραμμής ανάγκασαν τον αγγειογράφο να περιορίσει τον αριθμό τους.

Διαθέτουμε όλη μια πιθανή απεικόνιση λύρας (ΜΥΚ 6), σε πολλή κακή όμως κατάσταση και ελλιπή, στην οποία διακρίνουμε το τέρο του ηχείου (πεταλοειδής ή οκτάσχημη); και τέσσερες ή πέντε χορδές, που όμως ασφαλώς θα ήσαν περιοστέρες, καθώς στη τμήμα που αποσυνίζει θα υπήρχε χώρος για επτά συνολικά. Πιθανόν με την καμπύλη, στο σημείο που καταλήγουν χαρτλά οι χορδές, ο ζωγράφος να είχε την πρόθεση να αποδώσει το τοξωτό χορδότονο, γνωστό μας και από την μινωϊκή απεικόνιση του (ΜΙΝ 6), ποιοθετημένο εδώ, όπως και εκεί, πάνω από το ηχείο.

Από την χαλκή Κύπρου (2300-1050 π.Χ.) διαθέτουμε μία μόνιμη απεικόνιση λύρας, την υστεροκυπριακή περίοδου (ΚΥΠ 1). Πρόκειται αναμφίβολα για την ήδη γνωστό μας πεταλοειδή τύπο, που κρατά στα χέρια του ορθός άνδρας με πολεμική εξάρτηση. Παρά την φθορά του χρώματος, το αναμένεμο πεταλοειδής σχήμα του οργάνου είναι διακριτό. Ανάλογες παραστάσεις, με ρυθμουμένους ξεφιρόρους μουσικούς, θα συναντήσουμε και στην γεωμετρική εικονογραφία. Ισως και εδώ έχουμε κάπι παρόμοιο: έναν ορχούμενο οπλίτη λυριστή. Η θέση του οργάνου ασφαλώς δεν είναι η σωτήρι, αφού δεν ακουμπά το όργανο στο σώμα του μουσικού, θα συγχέοταν, όμως, οι γραμμές του σχεδίου στον αγγειογράφος δεν είχε μεταβάσει φηλότερα, στον κενό χώρο, την λύρα. Το ηχείο εικονίζεται ψηλό, σχέδιον μικρολικό, και μοιάζει με εκείνο του μυκηναϊκού ελάσματος (ΜΥΚ 1)¹⁹.

Η λύρα κάνει πάλι την εμφανισή της στις μαρτυρίες μας μετά το τέλος των σκοτεινών αιώνων (150-900 π.Χ.), την γεωμετρική εποχή (900-700 π.Χ. στην Αττική), και μάλιστα τον 8ο αιώνα (ΜΓ II-ΥΓ II / 800-700 π.Χ.). Διαθέτουμε περί τις 27

απεικονίσεις λύρας από τον ηπειρωτικό χώρο και τα νησιά και περί τις 9 από την Κύπρο, σχετικά αρκετά υλικό για σύγκριση με τις μορφές του οργάνου που μέχρι τώρα εξετάζαμε. Ο τύπος της μινωϊκής/μυκηναϊκής οκτάσημης λύρας δεν εικονίζεται πλέον. Επικρατεί ο μικρότερος, πεταλοειδής, τύπος, γνωστός από τις προηγουμένες περιόδους. Κάνουν, όμως, την εμφάνισή τους δύο νέες παραλλαγές του οργάνου: η χέλυν και η κιθάρα (οι ίδιοι μεταγενέστεροι).

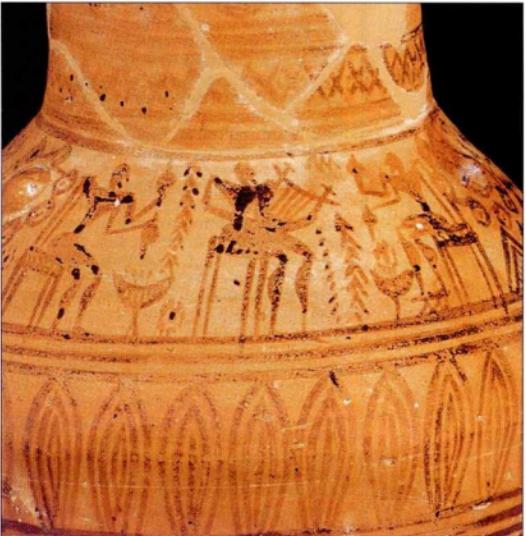
Τα εικονοτικά χαρακτηριστικά της γεωμετρικής χέλυνος είναι αφενός το στρογγυλό/οβάλ αντηξίο (ασφαλώς κέλυφος χελώνας, αν βασιστούμε σε μεταγενέστερες μαρτυρίες), αφετέρου οι ευθείες, αποκλίνοντες πτήξεις (ΓΕΩ 20). Στην επόμενη περίοδο, την αρχαϊκή, οι πτήξεις θα αποκτήσουν το γνωστό καμπύλο σχήμα και το όργανο θα εξαπλωθεί στο ολόκληρο τον ελληνικό κόσμο, για να γίνεται το κατεξοχήν σύμβολο της ελληνικής μουσικής²⁰.

Τα χαρακτηριστικά της κιθάρας είναι το μεγάλο μέγεθος, η μεγάλη επιφάνεια του τηχείου, η διάιρεση των πτήξεων σε «άνω» και «κάτω» με την είσθετη των άνω σε σχέση με τους κάτω, και η επιπλεπτή βάση (ΓΕΩ 8). Ασφαλώς, προκειται για μια πρώτη μορφή της μεταγενέστερης κιθάρας των επαγγελματών μουσικών, από την μορφή της οποίας βρίθει την εικονογραφία Αν και ο τύπος αυτός της λύρας είναι συνυφασμένος με τους μουσικούς αγώνες των επαγγελματιών, την τιμωρία και την κιθαριστική, τον βλέπουμε συχνά να συνοδεύειν τον χορό²¹.

Αξιοπισμένο είναι ότι και οι τρεις τύποι λύρας, πεταλοειδής, χέλυν και κιθάρα, απαντούν σε χέρια ανδρών, είτε όταν ικονίζονται μάνον οι μουσικοί (ΓΕΩ 1, 2, 7, 9, 10, 11, 12), είτε όταν αυτοί συνοδεύουν χορούς, τόσο ανδρικούς (ΓΕΩ 3β, 4, 5, 8, 19, 21) όσο και γυναικείους (ΓΕΩ 3α, 6, 20), ακόμη και μεικτούς (ΓΕΩ 13, 15)²².

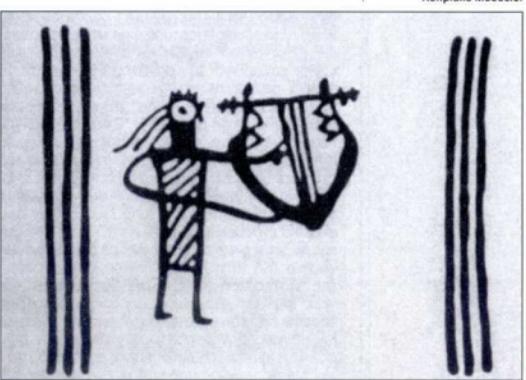
Όσουν αφορά το ύψος του τηχείου της πεταλοειδούς λύρας, στην διαθέσιμη εικονογραφία παρουσιάζονται και οι τρεις τύποι τηχείου: το χαμπόλ (ΓΕΩ 2, 6, 7, 9, 10 – ΚΓΕΩ 1), ο μηνιόκος (ΓΕΩ 3, 11, 12 – ΚΓΕΩ 8) και το ψηλό (ΓΕΩ 1, 4, 5, 14, 15 – ΚΓΕΩ 6)²³. Θα πρέπει, λοιπόν, να υποθέσουμε ότι υπήρχαν και οι τρεις τύποι τηχείου ή μόνον ένας και πολλές αποχειρίς ή «χαλαρές» εικαστικές αποδόσεις του;

Εκ πρώτης οψίας η λύρα στο κρητικό αγαλματιδιό (ΓΕΩ 1) φαίνεται να ανταποκρίνεται στην πραγματικότητα περισσότερο από όλες τις άλλες απεικονίσεις του οργάνου: ψηλό τηχείο (πρβλ. ΓΕΩ 22, 23 – ΑΝ 8-11) για καλή ακουστότητα και ο χορδοτόνος στην αναμενόμενη θέση, στην βάση του αντηξείου και μπροστά από το τηχείο. Αυτήν, πολλάχιστον, την μορφή έχουν όλες οι μεταγενέστερες ελληνικές παραστάσεις της πεταλοειδούς λύρας (βλ. Maas / McIntosh Snyder 1989: 139-45), αλλά και άλλες, τόσο ανατολικές (ΑΝ 1) όσο και ετρουσκικές (ΕΤ 2, 3, 4, 5, 6), παρ' όλες τις διαφορές τους σε άλλα σημεία. Ο σχετικά μεγάλος, καμπύλος χορδοτόνος έχει το ανάλογό του στην μινωϊκή πυξίδα (ΜΙΝ 6), όπου, όμως, είναι ζωγραφισμένος ψηλότερα από το αντηξίο, προφανώς για να δηλωθεί η υπάρχει του μέλους αυτού του οργάνου, που αλλιώς θα παρέμενε αθέατο (πρβλ. μυκηναϊκό

6. Γραπτός λυριστής σε απική σινοχώρη (ΓΕΩ 11).

«χορδοτόνο» Ναυπλίου, ΜΥΚ 4). Σε καμία άλλη γεωμετρική παράσταση λύρας δεν δηλώνεται ο χορδοτόνος²⁴. Γέφυρα, πάντοτε παρούσα στην μεταγενέστερη εικονογραφία της λύρας (η μαγάς), δεν διακρίνεται σε καμία από τις γεωμετρικές μαρτυρίες. Ενδεχομένως, δεν υπήρχε στις πρώιμες πεταλοειδείς λύρες ωτές ίσως στην μινωϊκή οκτάσημη. Βέβαια, οι μεγάλες, βαθιές χώρες της Ανατολής και της Αιγαίου που φαίνεται να ήσαν πάντοτε εξοπλισμένες με γέφυρα, οι μικρότερες, όμως, και λεπτότερες δεν είχαν (βλ. Lawergren 1993: 69 και 1998: 55 εικ. 9)²⁵.

7. Γραπτός λυριστής σε μηφύρα από την Καλορίζη της Κύπρου (ΚΓΕΩ 1). Λευκωσία, Κυπριακό Μουσείο.

Σε ορισμένες γεωμετρικές παραστάσεις της πεταλοειδούς λύρας (ΓΕΩ 5, 6) οι πήχεις αποκλίνουν. Θα πρέπει φάγει να υποθέσουμε ότι στήριξε τέτοια παραλαγή του οργάνου ή να αποδώσουμε το σχήμα στην φαντασία του αγγειογράφου; Στην περίπτωση μάλιστα της βωιστικής απεικόνισης (ΓΕΩ 6) η λύρα εμφανίζεται με «λέστρο», σαφώς στενότερη στο μέσον του ύψους της²⁶. Το πιθανότερο, πάντως, είναι να θεωρήσουμε ότι ο ζωγράφος αυθαιρέτησε, επιλέγοντας το σχήμα που ήταν καταλλήλοτερο για ταν χώρα τον οποίο είχε στη διάθεσή του, απασχολούμενος περισσότερο με την αισθητική της εικόνας, παρά με την ρεαλιστική απόδοση του οργάνου. Πιθανότατα, για τον ίδιο λόγο ζωγράφος την λύρα τόσο φηλή σε σχέση με τον μουσικό. Ενδεχομένως, αναλόγως «προσαρμόστηκε» και η λύρα στην σπαρτιατική απεικόνιση (ΓΕΩ 5), στον τριγυνικό, ελεύθερο χώρο ανάμεσα στις ορχούμενες μορφές²⁷.

Στις δύο απόκτιες παραστάσεις (ΓΕΩ 9, 10) η απόδοση των αντηχειών είναι ελεύθερη: τα αντηχεία είναι καρδιόσημη, με αιγμηρή απόληξη κάτω και με πήχεις παχύτερους ψηλά και λεπτότερους χαμηλά²⁸. Μάλλον θα πρέπει να θεωρήσουμε ότι η εικονίζουμενη αλλαγή στην κατεύθυνση της καμπύλης των πήχεων (δηκ. «ξυπιθμένων αμφόρεων») δεν ανταποκρίνεται στην πραγματικότητα. Άλλωστε, ο αγγειογράφος έχει ελευθερισθεί και αλλού: στον αριθμό των χορδών (δύο αντι των, συνήθως, τεσσάρων), τους καμπύλους ζυγούς (πρβλ. ΓΕΩ 3α, 6, 7, 11, 17, 18, 19, 20, 21), την θέση του οργάνου στο αριστερό ή δεξιό ποδί αδιακριτώς, ανάλογα με τον προσαντολισμό του μουσικού (ΓΕΩ 10). Το καρδιόσημο, λοιπόν, αντηχεί και ο καμπύλος ζυγός είναι μάλλον κυματίσια της φαντασίας του αγγειογράφου ή ανεμέλες «κοντιλές»: είναι πολύ αμφιβόλιο αν υπήρξαν τέτοιες μορφές σε οποιαδήποτε περίοδο και πολιτισμό.

Τίθεται τώρα το ζήτημα της στερεομετρίας του αντηχείου της γεωμετρικής πεταλοειδούς λύρας. Χρήσιμες για τον σκοπό αυτόν είναι οι τρισδιάστατες απεικονίσεις του οργάνου (ΓΕΩ 1, 12, 22, 23 – ίσως ΚΓΕΩ 6). Στο αγαλματίδιο του Ηρακλείου (ΓΕΩ 1) το ιχείο (πρόσωπο) αποδίδεται ελαφρώς κοίλο, ενώ στα άλλα αγαλματίδια επιπέδο. Αν συνυπολογίσουμε τις ανάγλυφες αντοτοίκες (ΑΝ 1 του 700 π.Χ.) και ετρουσκικές (ΕΤ 5, 6 κλασικές) μαρτυρίες με επίπεδη πρόσωψη, αλλά και την πιθανή, κλασική, γραπτή απεικόνιση σε προφίλ του οργάνου (ΚΛ 4), τότε θα πρέπει με ασφαλεία να συμπεράνουμε ότι το ιχείο της γεωμετρικής ή και προγενέστερης πεταλοειδούς ήταν επίπεδο²⁹. Ουσίως αφορά την πλάτη του αντηχείου, οι ωριστάμενες μαρτυρίες συγκρύνονται μεταξύ τους. Στο αγαλματίδιο του Ηρακλείου (ΓΕΩ 1) η πλάτη αποδίδεται ελαφρώς κυρτή (πρβλ. ιχείο), ενώ στο σύμπλεγμα του Μαλιπού (ΓΕΩ 23) είναι επίπεδη. Σε δύο κλασικά ετρουσκικά ανάλγη (ΕΤ 2, 3) η πλάτη εμφανίζεται έντονα κυρτή, ενώ σε αττική αγγειογραφία (ΚΛ 2) η ευθεία διακοσμητική γραμμή της πλάτης αφήνει να εννοηθεί επίπεδη επιφάνεια. Ιώσας υπήρχαν και οι δύο τύποι αντηχείου, τόσο με επίπεδη όσο και κυρτή πλάτη³⁰. Η μεγάλη, πάντως, αρχαϊκή, ἐγκλύψη κιθάρα των Δελφών (ΚΛ 3) διαθέτει βαθύ, κυρτό αντηχείο.

Με τις γνώσεις μας από την γεωμετρική πε-

ταλοειδή λύρα, ξαναθέτομε τώρα το ερώτημα αν το ιχείο της οκτάσημης μινωικής λύρας ήταν πραγματικά τόσο χαμηλό, όσο δηλώναταν στην σαρκοφάγο (MIN 4), μάλιστα σε ένα όργανο κατά πολὺ μεγαλύτερο από την πεταλοειδή λύρα, με μακρύτερες χορδές και άρα μεγαλύτερη ανάγκη για ενίσχυση του ίχνου. Αυτό θα μπορούσε να επιπτεύσει μόνον με μεγάλο αντηχείο, με σεβαστή επιφάνεια λιχείου. Είναι ενδιαφέρον ότι στις ανατολικές, ετρουσκικές και μετα-γεωμετρικές ελληνικές παραστάσεις λυρών διαφέρουν τύπων ποτέ το αντηχείο δεν σχεδιάζεται τόσο ρηγκ όσο στο Αγαρι. Κατά καίσσον τρόπο, φαίνεται σαν να προκειται για αιγαϊκά εικονογράφη «μανεύρα». Μάλλον, λοιπόν, θα πρέπει να διορθώσουμε τον μινωική τοιχογράφο και να φανταστούμε το αντηχείο αρκετά βαθύτερο – από την πλήρες ήμικυκλιό, τουλαχιστον πάχυ μηνισκού³¹ – και με την πλάτη του αντηχείου επίπεδη ή κυρτή, επίπεδη πιθανών στις λεπτότερες και κυρτή στις παχύτερες λύρες.

Το ζήτημα του αριθμού των χορδών είναι ένα προβλήμα: πώς είναι δινοταν. Διευρύνωται οι μελλητές, οι κρητομυκηναϊκές επτάχορδες λύρες να έδωσαν την θέση τους στη γεωμετρικές τετράχορδες, πριν πάλι αυτές αντικατασταθούν από τις αρχαϊκές επτάχορδες; Αν κανείς βασιστεί στην υπάρχουσα εικονογραφία, αυτό είναι το πρώτο συμπέρασμα που εξεγέρει. Έχουν εκφραστεί δύο, κυρίως, απόψεις επί το θέματος: η πρώτη θεωρεί ότι ποτέ δεν άλλαξε ο αριθμός των χορδών της λύρας, κι ας αποδίδονται οι χορδές στην γεωμετρική εικονογραφίας των τρεις ή τεσσερίς (Maas / McIntosh Snyder 1989: 14), ενώ η δεύτερη, συνδυάζοντας την εικονογραφία με την γραπτή μαρτυρία, που αποδίδει στον Τέρανανδρο την αύξηση του αριθμού των χορδών της λύρας από τέσσερις σε επτά (West 1992: 330), θεωρεί την εμμονή της γεωμετρικής εικονογραφίας στις τρεις ή τεσσερίς χορδές αντιπροσωπευτική, μάλλον, την πραγματικότητα (West 1992: 62, 176, 328; Ba. και West: 1981. Την πιθανή μείωση του αριθμού των χορδών στα γεωμετρικά χρόνια μπορούμε, ενδεχομένως, να εξηγήσουμε με την κοινωνική αναστάτωση που προκλήθησαν οι μετακινήσεις των ελληνικών φύλων στον ελλαδικό χώρο κατά τους σκοτεινούς αιώνες, οι οποίες είχαν ως αποτέλεσμα την ειδοχή νέων τρόπων ζωής.

Σύμπερασμα. Εκτός από την κρητομυκηναϊκή οκτάσημη λύρα, στην εικονογραφία απαντά συχνάτατη η πεταλοειδή λύρα. Και οι δύο τύποι θα πρέπει να είχαν αντηχείς έχιλανο, αρκετά βαθύτερο από το συνήθως εικονίζομενο, χροδότο και μαρτυρικό στον βάση του ιχείου, ςυνώς με κόλλητες για το κούρδισμα των χορδών, με τη χωρίς γέρυρα για την μετάδοση των παλμών στο ιχείο, με πλάτη κυρτή ή επίπεδη και ιχείο επίπεδο, με τελαμώνα για την στήριξη του οργάνου στο σώμα του μουσικού, με επάτη χορδές την Εποχή του Χαλκού, περί τις τέσσερις, πιθανόν, κατά τους σκοτεινούς αιώνες, και την γεωμετρική εποχή, οι οποίες τον 8ο αιώνα π.Χ., σταδιακά, ξανάγιναν επτά. Η συχνή παρουσία της λύρας στην εικονογραφία, και μάλιστα στους τελετουργικούς χορούς, μαρτυρεί την αξία που απέδιδαν στον ίχνο της οι ανθρώποι που την χρησιμοποίησαν κατ' αυτού τον τρόπο στην επικονιώσια τους με το θεό.

ΕΠΙΛΟΓΗ ΜΑΡΤΥΡΙΩΝ

ΜΙΝ (Μινωικά)

1 Αρχηγικό αναγύριο χορεύτριας με λύρα (:) σε σφραγίδα από στεπάτη / Κνωσός / Νεοανακτορική / MM III-YM II / 1700-1400 π.Χ. / Ηράκλειο, Αρχ. Μουσείο (σχεδ. Aign 1963: 41 Abb. 12).

2 Τίτλον σύμπλεγμα χορεύτριων με μουσικό / Πολαικάστρο Στητείας. Συγκρότημα δ. Διωνάτιο 44 = ιερό / Μετανακτορικό / YM IIIA / 1420-1380 π.Χ. / Ηράκλειο, Αρχ. Μου. 3903 (φωτ. Μανδόλακη στο Ανδρικού κ.ά. (επιμ.) 2003: 118 σφ. 16 / φωτ. Younger 1998: πιν. 1 κάτω).

3 Γραπτός λυριστής σε τοιχογραφία / Αγία Τριάδα / Νεοανακτορική / YM IIIA / 1560-1500 π.Χ. / Ηράκλειο, Αρχ. Μουσείο (σχεδ. Younger 1998: πιν. 12).

4 Γραπτός λυριστής σε τοιχογραφημένη συρκοφάγο / Αγία Τριάδα, Τάφος 4 / Μετανακτορική / YM IIIA / 1420-1380 π.Χ. / Ηράκλειο, Αρχ. Μου. 396 (φωτ. Maas / McIntosh Snyder 1989: 17 σφ. 2a).

5 Γραπτός λύρες σε τρίποτο ωμορόβη / Φορμιοκέφαλο Σκλήβων Στητείας / Μετανακτορική / YM IIIA2 / 1380-1300 π.Χ. / Αγιος Νικόλαος, Αρχ. Μου. 1102 (φωτ. Maas / McIntosh Snyder 1989: 17 αρ. 2c / φωτ. Αποστόλακου στο Ανδρικού κ.ά. (επιμ.) 2003: 125 αρ. 22).

6 Γραπτός λυριστής σε νείδα / Καλλίδι Χανίων (νεκροταφαί Απάντας). Τάφος 1 / Μετανακτορική / YM IIIIB / α' μισό 13ου αι. π.Χ. / Χανία, Αρχ. Μου. 2308 (φωτ. Maas / McIntosh Snyder 1989: 16 αρ. 2b) / φωτ. Ανδρεαδάκη-Βλαζάκη στο Ανδρικού κ.ά. (επιμ.) 2003: 122 αρ. 20).

7 Αρχηγικό αναγύριο λύρας σε κομψίσημη σφραγίδα από τεφρομέλανα στεπάτη / Κνωσός, Οικία νοτίων Ανακτώρου / MM II / 1900-1700 π.Χ. / Ηράκλειο, Αρχ. Μουσείο (φωτ. Maas / McIntosh Snyder 1989: 17 αρ. 2d).

8 Αλοβαστρά καλυντρικά τιμήτα / Ανάτορο Κυνουρίου / Νεοανακτορικά / YM I ή II-III Α / 1500-1400 π.Χ. / Ηράκλειο, Αρχ. Μου. 107+179 (φωτ. Μανδόλακη στο Ανδρικού κ.ά. (επιμ.) 2003: 112 αρ. 11).

9 Πλήρως με λύρα σε τοιχογραφία / Ακρωτήρι Θράκης, Εζοπή 3, Διωνάτιο 4 / YK / 2000-1500 π.Χ. (φωτ. Μικράκης 2000: 167 αρ. 6).

ΜΥΚ (Μυκητικές)

1 Εύοσμο Λυριστής / Αιώνιλον Σπλάστης, Ιερό Απόλλωνα / YE III / 1400-1050 π.Χ. (σχεδ. Younger 1998: πιν. 23 αρ. 10).

2 Γραπτός λυριστής σε τοιχογραφία / Πύλος, Ανατότορο / YE III-B / π. 1300 π.Χ. / Πύλος, Αρχ. Μουσείο (σχεδ. Younger 1998 εξαρχών).

3 Πληνάκια με ρυμαϊκή Β / Θήβα, Ακρόπολη Καρείβαιας / YE III B 2 / 1250-1200 π.Χ. / Θήβα, Αρχ. Μου. 28423 (φωτ. Αραβαντής στο Ανδρικού κ.ά. (επιμ.) 2003: 121 αρ. 19).

4 Γραπτός λυριστής σε βραύμαντα κρατήρα / Εισαγγελιστικά Ναυπίου, Θολωτός Τάφος IV / YE III A 2 / 1375-1300 π.Χ. / Ναυπίου, Αρχ. Μου. 23536 (φωτ. Δραγούνη-Λαζαρίδης 1997: πιν. 20a-β).

5 Γραπτός λυριστής σε βραύμαντα αγγείου / Τίρυνθας(:) / YE III G / 120c αι. π.Χ. / Ναύπλιο, Αρχ. Μου. Ναυπίου 14376 (φωτ. Maas / McIntosh Snyder 1989: 18 αρ. 3b / φωτ. Παπαδημητρίου στο Ανδρικού κ.ά. (επιμ.) 2003: 124 αρ. 21).

6 Γραπτή λύρα σε βραύμαντα κύλικα / Σταύρος Σκοπελού / YE III A / 1400-1300 π.Χ. / Αθήνα, Ενικό Αρχ. Μου. 9063 (φωτ. Maas / McIntosh Snyder 1989: 18 αρ. 3c).

7 Ελεφραγούστεντες πλάκες / Μυκήνες, Θολωτός Τάφος 81 / YE I / π. 1500 π.Χ. / Αθήνα, Εθν. Αρχ. Μου. 3114 και 3117 (φωτ. Younger 1998: πιν. 3-4).

8 Ελεφραγούστεντες πλάκες και μικρά κομμάτια / Μενίδη, Θολωτός Τάφος / YE III B / 1400-1050 π.Χ. / Αθήνα, Εθν. Αρχ. Μου. 1974 (φωτ. Younger 1998: πιν. 5).

9 Θραύσματα κελύφους χελώνας / Φιλακωτή Μήρου, Ανατ. Ιερό / YE III A 2 (φωτ. Renfrew 1985: πιν. 64d).

ΚΥΠ (Κυπριακές)

1 Γραπτός λυριστής σε κάλαβο / Ξεραλίμην, Κούκια Παλαιπάφου / YK III Γ / π. 1100 π.Χ. / Λευκωσία, Κυπριακό Μουσείο (φωτ. Maas / McIntosh Snyder 1989: 19 αρ. 4).

2 Περιπτούτοι μουσικοί σε ορεχόλινο, τετράπλευρο υπόθημα αγγείου / Κούριον(:) / YK III Γ / π. 1100 π.Χ. / London, British Museum 1946.10-17.1 (φωτ. Brand 2000: 252 Τaf. 4, 1).

ΓΕΩ (Γεωμετρικές)

1 Ορεχόλινο αγαλμάτιο λυριστή / γάνυντη προέλευση / Γεωμετρικό / 700 π.Χ. / Ηράκλειο, Αρχ. Μου. 2046 (φωτ. Maas / McIntosh Snyder 1989: 20 αρ. 6 / φωτ. Μανδόλακη στο Ανδρικού κ.ά. (επιμ.) 2003: 156 αρ. 47).

2 Ορεχόλινο αγαλμάτιο λυριστή / γάνυντη προέλευση / Γεωμετρικό / 8ος αι. π.Χ. / Bruxelles, Musée royaux d'Art et d'Histoire R 826 (φωτ. Τυγάδη στο Ανδρικού κ.ά. (επιμ.) 2003: 157 αρ. 48).

3 Γραπτός λυριστής με χορεύτες (α' σήμ) και γραπτός λυριστής με χορεύτριες (β' σήμ) σε κάνθαρο / Αθήνα, Διπύλων, τάφος / YF / 750-725 π.Χ. / Ερέτρια, Nationalmuseum (σχεδ. Aign 1963: 337 Abb. 149).

4 Γραπτός λυριστής με χορεύτες σε ωμορόβη / Αττικό / YF / 750-700 π.Χ. / Tübingen, Archäologisches Institut der Universität (φωτ. Maas / McIntosh Snyder 1989: 20 αρ. 2a).

5 Γραπτές λύρες και χορεύτες σε πειδέα / Αιώνιλον Σπλάστης, Ιερό Απόλλωνα / YF / 750-690 π.Χ. / Αθήνα, Εθν. Αρχ. Μου. 234 (φωτ. Maas / McIntosh Snyder 1989: 23 αρ. 12 / φωτ. Σταύροπούλου-Κακαρούγκα στο Ανδρικού κ.ά. (επιμ.) 2003: 233 αρ. 111).

6 Γραπτός λυριστής με χορεύτες σε κάνθαρο / Βοιωτία / Ερέτρια / 750-700 π.Χ. / Dresden, Staatliche Kunstsammlung 1699 (φωτ. Maas / McIntosh Snyder 1989: 22 αρ. 11).

7 Γραπτός λυριστής σε βραύμαντα αγγείου / Σπάτη, Ιερό Ορθίας Αρτέμιδας / YF / 750-700 π.Χ. (σχεδ. Aign 1963: 85 Abb. 48).

8 Γραπτός λυριστής με χορεύτες σε βραύμαντα αγγείου / Ηράκλιο αρχαιοτήτων / YF / 750-700 π.Χ. / Αθήνα, Εθν. Αρχ. Μουσείο (φωτ. Maas / McIntosh Snyder 1989: 23 αρ. 13).

9 Γραπτός λυριστής / Αττική / YF / 733-700 π.Χ. / Κάτινανα, Nationalmuseum (σχεδ. Aign 1963: 91 Abb. 58).

10 Γραπτός λυριστής σε ανοιχοή / Αττική / YF / 733-700 π.Χ. / Αθήνα, Εθν. Αρχ. Μου. 18542 (φωτ. Maas / McIntosh Snyder 1989: 21 αρ. 8).

11 Γραπτός λυριστής / Αττική / YF / 733-700 π.Χ. (σχεδ. Aign 1963: 92 Abb. 59).

12 Πλήνιο αγαλμάτιο λυριστή / Αρκάδες Κρήτης, Τάφος R / Γ, Ανατολίτων ρυμάτων Κρήτης / μέσα δου αι. π.Χ. / Ηράκλειο, Αρχ. Μου. 8104 (φωτ. Μανδόλακη στο Ανδρικού κ.ά. (επιμ.) 2003: 158 αρ. 49).

13 Γραπτός λυριστής με αιλίπτες και μεικτό χορό σε υδρία / Πρωτόσταση / π. 700 π.Χ. / Berlin, Antikensammlung 31573 (φωτ. Maas / McIntosh Snyder 1989: 22 αρ. 10).

14 Ορεχόλινο, περίπτυτο, λυροδόχημο ελάσσα / Τεγέα, Ιερό Αθηνάς Αλέας / Γ / Τεγέα, Αρχ. Μουσείο (φωτ. Maas / McIntosh Snyder 1989: 21 αρ. 9).

15 Γραπτός λυριστής με μεικτό χορό σε ακύρῳ / Αττική / Γ / δέταρτο δου αι. π.Χ. / Αθήνα, Εθν. Αρχ. Μου. 874 (φωτ. Σταύροπούλου-Κακαρούγκα στο Ανδρικού κ.ά. (επιμ.) 2003: 237 αρ. 115).

16 Γραπτή λύρα και χορεύτες σε βραύμαντα αγγείου / Ερέτρια / YF / Ερέτρια, Αρχ. Μουσείο (σχεδ. Brand 2000: 89 Abb. 8).

17 Γραπτός λυριστής σε βραύμαντα αγγείου / Νάρος / Γέρας / Brand 2000: 88 Abb. 7).

18 Γραπτός λυριστής σε βραύμαντα αγγείου / Νάρος / Γέρας, Αρχ. Μουσείο (σχεδ. Brand 2000: 87 Abb. 6).

19 Γραπτός λυριστής με χορεύτες σε κάνθαρο / Ανάβυσσος Αττικής / Γ / 720-700 π.Χ. / Αθήνα, Εθν. Αρχ. Μου. 14447 (φωτ. Wegner 1968: Tafel D III α / φωτ. Σταύροπούλου-Κακαρούγκα στο Ανδρικού κ.ά. (επιμ.) 2003: 269 αρ. 140).

20 Γραπτός λυριστής με χορεύτριες σε υδρία / Αττική / Γ / 700 π.Χ. / Basel, Antikenmuseum (φωτ. Wegner 1968: Tafel U II b).

21 Γραπτός λυριστής με χορεύτες σε κρατήρα / Βοιωτία / Γ / 700 π.Χ. / Basel, Antikenmuseum (φωτ. Wegner 1968: Tafel U III b).

²² Ορειχάλκινος λυρίστης / 750-700 π.Χ. / New York, Leon Levy & Shelby White Collection (πρώην James Coats Collection, δόμα στο Yale) (φωτ.: Langton 1993: 76-78 αρ. 17).

ΚΓΕΩ (Κυπρούεντερπρικές)

- 1 Γραπτός Αυτοίς σε υμερόφες / Καλούπη, Νεκρόπολη / ΚΤ 1 / π. 950-900 π.Χ. / Λευκωσία, Κυπριακό Μουσείο (φωτ. Maas / McIntosh Snyder 1989: 19 πρ. 5α).

2 Γήλονος ναϊκός με λαρυγκό / ΚΤ 1 / 100s-90s π.Χ. Καραγγώγρης, α' μισό 8ου αι. Δεμητρίου, 7ος αι. Boardman / Λευκωσία, Κυπριακό Μουσείο Β 22 (αρχείο. Μικράκης 1995: 45 εικ. 6).

3 Γήλονος αγαμάτου λαρυγκό / Κούριον-Καλούρικη, Τάφος 42, Δρόμος 1 / ΚΤ III / 850-750 π.Χ. / Λευκωσία, Περιφερειακό Μουσείο (φωτ. Karageorghis 1993: 82 με πιν. XXXV 5).

4 Γήλονος αγαμάτου λαρυγκό / ΚΤ III / 850-750 π.Χ. / Λευκωσία, Κυπριακό Μουσείο 1985 II-9-4 (φωτ. Karageorghis 1993: 82 με πιν. XXXV 6).

5 Πήλινο αγαμάτου λαρυγκό / διώνυση προέβατον / ΚΤ III / 850-750 π.Χ. (φωτ. Karageorghis 1993: 82 με πιν. XXXV 7).

6 Πήλινο συμπέραγμα αρμάτου με λαρυγκό / ΚΤ III / 850-750 π.Χ. / Αμμοχώστος, Συλλογή Χατζηπαύλου 424 (φωτ. Karageorghis 1993: 89 με πιν. XL 3).

7 Πήλινο αγαμάτου εψητού λαρυγκό / Ταλαιπωρος Σκάλες, Τάφος 52, Νο 2 / ΚΤ III / 850-750 π.Χ. / Κούκλια, Μουσείο (φωτ. Karageorghis 1993: 88 με πιν. XXXV 1).

8 Γραπτός Αυτοίς με χορεύτριες σε υμερόφες (Hubball) / Ανατολική Κύπρος / Πλατανά Αμμοχώστου / ΚΤ III / 850-750 π.Χ. / Λευκωσία, Κυπριακό Μουσείο (φωτ. Maas / McIntosh Snyder 1989: 19 αρ. 5b).

AN (Ανατολικές)

- 1 Ανάγλυφο μουσικού / αστυριακό-αραιματικό ύφος / Karatepe, Κύκλια / οψιός 8ος αι. π.Χ. (φωτ. Maas / McIntosh Snyder 1989: 20, πρ. 2b).

2 Ανάγλυφο μουσικού / κτητορικό-αραιματικό ύφος / Karatepe, Κύκλια (φωτ. Maas / McIntosh Snyder 1989: 23 αρ. 14).

3 Ανάγλυφο λυρίστης / Inandı, Ανατολή / 1600 π.Χ. (φωτ.3 Lawergren 1998: εικ. 4 A-a).

4 Ανάγλυφο μουσικού / Αίγυπτος, Καράκι, τολπάτη αρ. 21 (φωτ. Manniche 1975: πτν. XIV εικ. 23).

5 Ανάγλυφο λυρίστης / Σάνδοβι, Ανατολή / π. 530 π.Χ. (φωτ. Lawergren 1998: εικ. 5aa).

6 Ανάγλυφο λυρίστης / Νινεύη, Ανάπορα Ασσυριαπατώ / 668-626 π.Χ. / London, British Museum 118916 (φωτ. Rimmer 1969: πτν. XII εικ. 8 σ. 33).

7 Αρχαϊκό ανθρώπινο λυρίστη σε κυλινδρική σφραγίδα / Mardini(,), NA Τουρκία / 1900-1750 π.Χ. / London, British Museum 134306 (φωτ. Rimmer 1969: πτν. VIII a).

8-11 Αρχαϊκά ανθρώπινα λυρίστης σε σφραγίδες (Ομάδα του Λυρίστη) / Ανατολία-Σύρια / Βρέθηκαν σε Ρόδο και Πιθηκούσσας / 8ος αι. π.Χ. (φωτ. Alan 1963: 75-76 αρ. 39-41 και Coldstream 1997: 305 εικ. 75ατ).

ET (Επρουσκικές)

- 1 Γραπτός λυρίστη / Etruria / 700-600 π.Χ. (φωτ. Lawergren 1998 εικ. 5γ).

2 Ανάγλυφος λυρίστης σε πλούσιο / Aquarossa, Etruria / 400 Χ. π.Χ. (φωτ. Lawergren 1984: 154 εικ. 10).

3 Ανάγλυφος λυρίστης σε πλούσιο / Aquarossa, Etruria / 400 Χ. π.Χ. (φωτ. Lawergren 1984: 154 εικ. 11).

4 Ανάγλυφος λυρίστης σε αρκούδα / Cerveteri, Etruria / μέσα δοια π.Χ. / Vaticanino, Museo Etrusco Gregoriano (φωτ. Lawergren 1984: 155 εικ. 13).

5 Ανάγλυφος λυρίστης σε cippus / 480-475 π.Χ. / Chiussi, Museo Civico (φωτ. Lawergren 1984: 153 εικ. 8).

6 Ανάγλυφη σαρκοφάγος με λυρίστη / Vulci / πρώιμος 5ος αι. π.Χ. / Boston, Museum of Fine Arts (φωτ. Lawergren 1984: 158 εικ. 16-17).

ΚΛ (Κλασικές ελληνικές)

- 1 Αναδύοντα σημεία με λέιρα / Κρήτηναν, Ny Carlsberg Glyptotek; 555-550 π.Χ. (φωτ. Lawergren 1984:153 εικ. 9).
2 Γραπτά από τη λέιρα της απόστολης Αθηνών / Αττική / München ex Schon 80 (φωτ. Maas / McIntosh Snyder 1989: 158 πρ. 7).
3 Στρατηγός ορθογράφος από τη λέιρα της απόστολης Δελφών / Μετωπ από την Θεραπεία των Σικουνίων / 560 π.Χ. / Δελφοί, Αρχ. Μουσ. (φωτ. Maas / McIntosh Snyder 1989: 164 εικ. 9).
4 Γραπτή γυναικού με πεταλούδα λάιρα (Ζυγούριο του Ηαδούπου) / 460-50 π.Χ. / Paris, Louvre CA 482 (φωτ. Bébis 1992: 55 εικ. 1).
5 Γούρτσις Αιγαίου και αιγαϊτρά σε ποντίκα / Αττική / Κλασικό / Basel, Antikenmuseum und Sammlung Ludwig 421 (φωτ. Maas / McIntosh Snyder 1989: 138 εικ. 1).

Trigonometric

